

1,701

$\phi / \frac{I}{H-120}$

НА ВЕРШКУ.

Кілька хвиль з життя людей „нічо не заробивших“.

В купі паперів в архіві Франка в Бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові збереглося оповідання Франка з серпня 1880 р. «На вершку» (Кілька хвиль з життя людей «нічо не заробивших»). Воно написано дрібним письмом на чотирьох аркушиках листового паперу більшого формату. Друкуючи його, спрощую правопис автографу—драгоманівку—настільки, що через *е, ї, ю, я* і *щ* заступаю спосіб їх писання у Драгоманова, а замість латинського *g* даю знак *Г*.

Це оповідання Франка має ту саму тему, що його «Послідній крайцар, драматичний образок в одній дії», збережений в тому-ж архіві в зошиті під ч. 473. В цій драматичній картині виступають такі особи: Євгеній, Жан, Сімон, молоді, елегантно одягнені мушини, Маня й Таня, молоді жінки, кольпортер, арф'ярка, комісар і поліційні слуги. Ті-ж самі особи приходять і в оповіданні «На вершку». В оповіданні вісім розділів, а в драматичній картині сім сцен, бо перші два розділи відповідають першій сцені, а властиво будова перших двох розділів оповідання й першої сцени драматичної картини цілком відмінна. Товариство вибирає Маню королевою вечора. Перед її трон приводять Євгенія Грушку на суд. Прокуратором обвинуваченого є Сімон Андре чи там Семен Андрушко. Коротко—ходить про те, що товариство хоче вже раз довідатися від Євгенія, звідки він узяв ту суму грошей (в оповіданні десять тисяч, а в драмі тридцять тисяч австрійських ринських), за котрі вони вже три тижні вживають світа, ставши за той час цілком іншими, як були перед своїм трьохтижневим розпусним життям. За кару присуджують Євгенія виявити всю таємницю походження грошей. Євген оповідає річ не просто, але обхідним шляхом і признається, що правди покищо не може ще сказати, а брехати не хоче. Потому приходять сцена з кольпортером і далші сцени згідно з бігом оповідання, тільки оповідання про минуле Євгенія вставлене вже в шосту сцену. Перші три й п'ята сцени написані прозою, інші три віршовані. Назва «Послідний крайцар» пішла звідти, що Євгеній у сьомій сцені в часі роздумування, що робити, йдучи до вікна, закримічує на столі крайцар, бере його в руки та снує такі думки:

Мідь брудна,—на ній
Печаті стерті. В чийх се руках
Вони так стерлись? Чий то піт на міді?..
Хто знає, може баба заробляла
На него днину тяжко,—а відтак
Цілими місяцями го тулила
За пазухов, щоб заплатити податок
За бідну, віврозовану хатину?..
Хто знає, може з рук твердих, мужицьких,
Іх потом кров'ю обкипілий він
Дістався жидови за стухле збіже,
Котрим на переднівку хлібороб

Дрібні діти мусит годувати?
А кілька раз він бисто перемчавсь
Через товсті, пухкі, неробучі
Жидівські, панські руки,—перемчавсь
На то лиш, щоб привезти за собою
Громаду других, перелятись в срібло,
У злото?.. Кілько раз сесь кусник міді,
Брудний і витертий, кружав, мов кров
У тілі, то в високих верствах, то знов
У найнижчих,—у гніздах дармоїдства
І роскоши, то в гніздах нужди, горя,
Роспуки!..

Драматична картина кінчиться тим, що Євгенія оточують комісар і поліціанти.

Під драматичною картиною не зазначена дата написання її. До дати можна підійти, беручи під увагу зміст зошита, в якому вона заховалась. На титуловому листку зошита є напис: «Діти в малоруських піснях і повірках.

На підставі матеріалів, зведених в IV. т. «Трудів етногр.-стат. експед. вь запад. русск. край». Дальших 21 листків займає «Pogląd na dzieci u różnych narodów, a osobliwie u Rusinów». Після того чотири листки заповнює річ, надрукована в квітневому зошиті «Культури» за 1925 р., а саме «З давних споминок моєї молодости. I. Злісниј Сідір». Тепер саме приходить на чергу «Послідній крайдар» на вісьмох листах, після чого є одна сторінка розвідки п. н. «Погляд малоруського льуду на жінок в тьажи» і та частина Гетєвого Фавста, яка надрукована в XIII річнику «Правди» на стор. 165 (IV. Фавстова кімната)—193, а крім того дальша пізніше написана частинка того, що увійшло відразу в окреме видання «Фавста», а саме на стор. 92—104. З другого кінця зошит починається також уривками з перекладу Гетєвого «Фавста» й далі йдуть виписки «Дані шчо до стану шкіл гімназіяльних і реальних в Галичині». Хоча випуск «Правди» з зазначеним вище уривком «Фавста» вийшов аж 1884 р. (саме докінчив його Франко), але в головній частині надруковано його 1880 р. Перший випуск «Правди» за 1880 р. появився з початком червня, він містив уже частину Франкового перекладу «Фавста»; друга частина «Правди» друкувалася після виходу першої, а втім правдоподібно Франко дав редакторові Володимирові Барвінському відразу призначену для «Правди» частину перекладу. Всі такі роздумування ведуть до висновку, що драматичну картину написав Франко перед оповіданням.

На такий висновок указує посередньо й те, що між віршами, дописаними на полях Франкових писань або на чистому папері зошиту, є й дві редакції безумовно під свіжим враженням факту написаного вірша з приводу того самого, з приводу чого написане оповідання «Uroczystość» для «Kalendarza robotniczego» на 1892 р., надруковане по українськи п. н. «Задля празника» в збірці «Батьківщина», себто з приводу подорожи австрійського цісаря по Галичині в серпні 1880 р. Обидві редакції згаданого вірша разом із віршем «Був в Тулі цар, що вірність до смерти доховав» написані між кінцем частини «Фавста» в «Правді» й дальшою його частиною. І це також промовляє за тим, що драматична картина старша від оповідання.

М. Возняк.

На вершку.

(Кілька хвиль з життя людей „нічо не заробивших“).

I.

Одного зимового вечера дуже шумно і весело було в одній світлиці краківського, що вважається найпоряднішою гостинницею того славного і ясного колись, а тепер геть-геть притемнілого міста. Світлиця була обширна і ярко освічена. Великі зеркала, порозвішувані по стінах, ще побільшували яркість освітлення. Воскована підлога, хороші меблі,—все те купалося в тій заліві штучного світла і чулося тут немов у себе дома. Важкі фотелі стояли твердо і гордо на своїх грубих, коротеньких лабах; софи під зеркалами немов зітхали глибоко часу від часу, запрошуючи до супочинку в своїх м'яких обняттях. Перед ними маленькі столики та плетені крісла попримошувалися з нехотя, мов веселі, пострєні діти, слухаючи ніжного балакання товстих, добродушних бабусь.

Але на середині обширної світлиці, аж там зосередилось усе жите, увесь рух, увесь блеск. Довкола широкого, накритого стола сиділо товариство людей молодих веселих, голосних, повбраних: три мужчини, а дві жєнщини. Видно вже було по вечєри, бо стіл був заставлений тільки різного рода винами, лікерами та купами закусок—усякого солодкого печива. Товариство й не займаєєсь вже «горловою справою»,—бєсєди, жарти, дотєпи, тости та пієні перєсипаютьєсь одні з другими, чередуютьєсь та мїшаютьєсь чим раз живїйше, о кїлькє вино чим раз сильнїйше починаєє грати та палати в молодих головах.

— Най жие свобода!—почав оден з молодих мужчин, здоровий, плечистий, с широким лицем, крепкими вилицями і сивими, котячими очима, вставши с крісла і піднявши до гори лямпку з вином—най жие свобода, молода, широка, безгранична! Свобода від шкільної лави і всіх тих проклятих параграфів, котрі набиваєся в голову тільки на те, щоб на другий день по екзамені викинути їх прич з голови! Свобода від вітцівської ласки і ще незноснійшої вітцівської волі, котра хотілаб вести нас тою самою дорогою, котрою ходили старі, аж зайшли в непроходимі багна! Свобода від усякої грижі і жури і турбації.

— Ну, розумієся, і від усякого труду, поїдаючого силу, від усякої праці, від усякої мисли, поїдаючої мозок,—таж так, Simon, правда?—обізався асупротів бесідника іронічний голос.

— Розумієся, що так,—відповів задуфало Simon. Коли свобода, то вже повна, безгранична свобода!—крикнув він троха хриплим від перепитя голо- сом і спорожнив свою лямпку. Товариство закричало й собіж: Най жие свобода! Хропаві голоси мужчин змішалися с тонкими голосами дам. Вино полилось, заливаючи своїми кришталеви- ми струями той жар до свободи, що нараз ні відси ні відти пробіснув серед веселого товариства.

— А ти, Єжен, на другий раз не переривай міні, як я хочу що говорити перед товариством,—сказав попередний бесідник, опершися о стіл і вида- вляючи кислий усміх на своє широке, від вина почервоніле лице.—Ти знаєш, що такі замітки мене путають,—а прецінь теперішня наша прогулька по- винна бути приготованем до моєї будучої адвокатської практики.

— А ти на такий спосіб ні тепер ні в будущій своїй адвокатській прак- тичі дурниць не говори,—відрізав му сміло Єжен.

— Е, дурниць, не дурниць,—відповів Сімон, дужше червоніючи,—але ти би ліпше зробив, як бис прикусив свій язик за кожним разом, заким випа- лиш таким своїм глиняним дотепом!

З бесіди готова були счинитися сварка, особливо при брутальній, нетер- п'ячій вдачі Сімона, тож проче товариство, а особливо обі жінщини взялись утишувати бурю.

— Сімон, Кіцю,—та бо ти, бачу, на правду береш жарти нашого меценаса до серця!—приговорювала невеличка блондинка, гладячи Сімона по гладко виголенім підбородку. Не дайся висміяти, любчику! Вважай, що ми ту зовсім не за тим, щоби дивитися на бійку когутів!

— Дай ми спокій, Маню!—відказав Сімон, лагідніючи,—але ти знаєш мою погану натуру—і не кінчачи реченя, він простяг руку поперек стола до Єжена.

— Друже,—перепрашаю тя за нечемність,—не прогнівайся,—дай руку!

— Ігі,—ані в голові ми було гніватися! відповів Єжен. Я жартував і твої слова брав за жарт. Щож я тому винен, як ти, н. пр., жартуєш інакше, ніж я?

Він подав руку, котрою Сімон кріпко потелепав. Уже то ніхто так не вмів втишувати такі наглі, п'яні вибухи Сімонового гніву, як Маня. Вона знала его натуру, а властиво знала одно чародійське слівце,—одно, а таке сильне, що кожного разу осаджувало Сімона на місци, мов зубила розбри- каного коня!

— Ей, що ви ту,—над пустим сваритесь, за пuste й перепрошуєтесь! розпочав бесіду третій товариш, піднявшись с свого місця. Се був молодец літ може 24—і проче товариство не переходило, здаєсь, по за ту-ту грани- цю—високий, а тонкий, з лицем дрібним і чудно хорошо обрисованим, але блідим мов стіна, так що невеличкі повні і рум'яні губи виглядали на тім блідім тлі, мов підкрашені карміном. Лице те, хоть очевидно винищене рос- пустою, світилось щирістю і добродушністю, котра мимоволі навівала жаль за тим гарним чоловіком на кожного, хто тільки з боку дивився на него.

— Наповніть склянки!—говорив він далі. Оце я вношу тост, старий як світ, а проте вічно свіжий, вічно новий, як сходяче сонце: Най жие красота, молода, цвітуча, женська красота, котра не тільки розпалює серце мужчин, але веселит увесь світ, доповнює і завершує всю красоту природи! Най жие красота наших товаришок!

Тост прийнято з запалом. Знов поплило вино.

— Одного тільки жаль,—говорив він, сідаючи на крісло і підпираючи ліктем голову на стіл,—що так скоро вiane красота, немов здружена вона з непростійністю.

— Ну, найшов ти чого жалувати, Жан,—сказав Єжен до нього. Немов уваявся плакати над тим, що цвіти не вічні. Конечно, вони булиб вічні, або бодай довговічні, як би становили ціль самі для себе; а то вони, бач, тільки прилад для улєкшення запліднення; запліднене звершилось, так і цвіту не треба. Оттак і з жіночою красою.

— Нівроку твоїй вченій головоньці,—промовила крутячи губами Маня,—чемно виражаєшся о жіночій красоті!

— Ей, що там чемність! Нам чень далі час вирости з єї пут і говорити не то, що вона каже, а то, що нам хочеться і що по нашій думці правда!

— Ей-гей, пане професоре неплачений,—крикнув між тим Сімон,—час би й тобі чим ліпшим забавити товариство! На тебе черга піднести тост.

— Правда, правда,—завтурувала пискливо Маня. Жан, що все ще сидів з опертов на руці головою, підвівся і не кажучи й слова сягнув по вино, щоб налити свій келішок до нового тосту.

— Що я за майстер до тостів,—відказав Єжен,—радше я заспіваю вам пісеньку.

— А тільки веселу, Єжен, веселу,—гомоніли Сімон та Маня.

— Се ще ліпше, ніж тост, Єжен!—сказав киваючи головою Жан. Ти гарний співак, Єжен,—нуко, давай сюди пісню!

— Лиш хвилику терпливости!—просив Єжен і схопившись за свого місця, почав швидкими кроками ходити по світлиці. Їго гарне, хоть також клеймом роспусти та винищення націховане лице стало поважним і серйозним, по чолі пробігали хмари думок, очи спущені до землі, блищали живим, яріючим світлом. А тимчасом товариство ждало с повними келішками: Сімон з виразом якоїсь тупої безучастности і с почервонілим від вина лицем, Маня з усміхом цікавости на хороших устах, Жан похилений наперед і ніби задуманий. Тільки ще одна людина с товариства, друга жєнщина, Таня, стояла с своїм келішком відсторонь від стола і потай усіх горючими чорними очима гляділа на Єжена, ловячи кожний єго рух, кожний вираз єго лица, котре в серйозній задумі видавалось далеко кращим та живіишим, ніж серед усіх тих пустих товариських бесід, серед сміху та веселости.

Але ось Єжен став при столі і затагнув веселу арію без слів. Їго хороший баритон, бачилось, скакав с каменя на камінь, перебираючись через шумячу річку. Сімон мимовільно усміхнувся, немов ся весела музика заскоботала єго нерви. Але нараз Єженів голос змінився. З лєхко скачучого став важким, мов широка ріка пливуча багнистою рівниною,—після веселих трелів загуг якось зловіщо, мов голос дзвона підчас пожеару,—і Єжен заспівав, спустивши очи та не дивлячись ні на кого с товариства:

Ой песя та песя зелене вино,
І варом на серце пливе ми воно.

Та таки, та таки не може вгасить
Страшного пожеару, що в серці горить.

— Єжен, Єжен, ти що, сказився? перебив Сімон, котрого морозом проймили й нута й слова тої пісні.

— То се весела пісня, Єжен,—перебила й Маня.

— Стійте, не перебивайте,—крикнув Єжен,—зараз буде й веселе. Конєць усе веселіиший від початку!—І він затаг далі:

Чума доокола; нам весело! Ми
Гей склянка до склянки: Здорове чуми!
Потопа довкола; тоне весь народ
В ненадів хлани на пятьсот локот.

Як любо в гондолі по філях гулять
Про тих, що на дні там, не думать, не знать!
Гей склянка до склянки! Ах, любя, позволь:
Здорове потопа! Здорове гондолі!

Мертва мовчанка залягла над усім товариством після тої пісні. Всі, крім Жана, забули й про келишки з вином, що держали в руках. Жан спорожнив свій мовчки і кивнув Єженowi, немов похвалював пісню. Аж нараз голосне хлипанє перервало мовчку. Се плакала Таня. Всі зирнулися на ню, мовчали, а далі бухнули голосним сміхом.

II.

— Ігій на ваші лисі голови!—крикнув Сімон. Сесь нам ту заспівав якоїсь холеричної, а тамта, ади, холерична, та в плач! Най же вас не виджу с таким товариством!

— Ба, боженька загримит, а богородиця в плач,—сказала Маня, передразнюючи Танино хлипанє. Ти Сімон хіба не знаєш, що як меже двоїма такими голубятами, як наш Єжен тай Таня, а вибухне нагло велика любов, то як одно пчихне, то друге собі ніс обтирає. Така вже безгранична симпатія серць.

— Вже то, правду кажучи, більшої симпатії... характерів, я й не видав, як меже вами двоїма,—сказав ліниво Жан, позираючи то на Маню, то на Сімона.

— Що, що,—відповів Сімон, звертаючи своє широке лице до Жана,—між мною а ким?

— А нею,—відповів спокійно Жан.

Сімон аж задрожав і весь налився кровю.

— То ва когож ти мене вважаєш, що ти смієш мене порівнювати...

— Не тебе, а твій характер, поправив Жан, прижмуривши очі і насмішливо вдивляючися в Сімона, немов ждучи, що сей за комедію хоче зачинати. Погляд той ще дужше розлютив опанілого Сімона.

— Нехай і мій характер!—не то говорив не то кричав він. Як ти смієш мій характер порівнювати с характером якої-небудь.

— Сімон! перебив го серйозно Єжен,—ти забуваєш, яка була наша згода! Що се значит: якої-небудь? Я, яко господар, випрашаю собі подібні вираження!

Маня, що при останніх словах Сімона зблідла була, не знати, чи з устиду, чи з обурення, чи з гніву,—тепер лекше відітхнула після Єжених слів. Але Сімон не унимався. Немов якийсь демон сварні та невзгоди кидав ним сего вечера на всі боки, протів усіх і кожного.

— Чорт би брав твою згоду!—крикнув він на Єжена. Я на то не згодився, щоби мене порівнювали с першою-ліпшою курвою.

— Дякую за комплемент, монсьє Сімон!—сказала силюваним усміхом Маня. Тогом при вас доробилася,—ну, нічого казати!

Вона дула губи, збираючись заплакати, але слюзи не пилили якось. Видко, Сімонове слово не так то надто глибоко образило єї.

— Ха, ха, ха! перотався між тим Жан,—ха, ха, ха! Der beste Witz weiss von sich selbst nicht! Сімон, коханий—повтори ще раз, що ти сказав: не хочеш, щоби твій характер порівнювано... ах, що за почуте своєї високої гідности, незапятної чесноти! Жаль тільки, Сімон, що залізний локоть дерев'яному рівний! Що ж я тому винен, Сімон, що в твоїм характері є мною схожого—ну, возьмім, не лиш с характером курви, але хотьби й с характером свині!

Замість відповіді Сімон хопив фляшку від вина і що сили шпурнув нею Жанови в голову; булоб прийшло до каліцтва, як би Жан, звинний та еля-

стичний мов білиця, не був в пору відхилився на бік. Фляшка гримкнула о стіну і з брязкотом роспирелася на тисячу кавалків. Усі обекотили Сімона, щоб гамувати его гнів, тільки Жан сидів спокійно і всміхаючись говорив далі:

— Дякую, любчику мій, за стверджене ділом того, що я інощо сказав. Ну, що, вже громовержець успокоївся,—лекше му? Чи може за першим громом підут дальші? Ну, але на серйю, Єжен, представ собі адвоката—а отсес громовержець, то адвокат,—котрий на перемагаючі докази прокуратора відповів би тим, що кинув би в прокуратора каламарем? Як ти гадаєш, наш Сімон дійде коли до такого способу оборони?

— Дай спокій, Жан,—сказала Маня,—по що ти своїми насмішками доводиш го до лютости? Видиш, що огонь: ти на него дуни, а він тобі в лице бухне.

Сімон тимчасом, виливши в так брутальний спосіб свою злість, почув нерозважність свого поступку, почув zarazом якусь утому, якесь ослаблене і не зважаючи ні на кого з окружающих, похилив голову на стіл і мовчав понуро.

Мовчанка залягла в цілій світлиці. Вечер, що для нашого товариства завчався був так весело та гарно, кінчився якось погано. Всіх немов щось давило,—всі чулися мов самі не свої, неначе перед бурею, в котрій конечно й на них спаде якесь нещастє. Єжен ходив по світлиці з руками в кішеніх та старався скрити свій неспокій, насвистуючи якусь веселу арію; Жан сидів на своїм місці і пив келішок вина за келішком, тільки лице его, не оживлене острим іронічним усміхом, виглядало тепер зовсім мов мертве і при світлі лампи облилось якимось зеленковатим коліром. Таня, що доси весь час мовчала та держалася відсторонь від прочих, поводячи очима за Єженом, сиділа й тепер в куті на софці, задумана, сумна. До неї присіла й Маня і почала щось шептати, zapewно виливаючи свій жаль на Сімонову нечемність.

— Ну, а як ти думаєш, Сімон,—сказав Єжен по якімось часі мовчанки,—ми ще нині не робили свого щоденного обрахунку. Давайко, возьмімся до цифер,—чень нас то наведе на практичніші і веселіші гадки.

— Добре,—сказав Сімон, все ще якось гнівно та уривано,—мій рахунок готовий,—все списано ось ту!—і він видобув с кішені чвертку паперу і подав єї Єжену, а сам опять немов потонув у чорних філях свого роздривненя та невдоволеня.

— Ну, вже,—що с тобою нині сталося, то господь знає,—говорив Єжен, переглядаючи рахунок.—Гадавем, що хоть тим способом розрушаю го якось, щоб дав добрий приклад усе́му товариству. А то, ади, всі посоловіли, понадувалися, мов соми на морозі,—ну, і отсе має бути забава! Ей, пане інтендант,—я вас із вашого уряду нажену, як не будете старатися о ліпше забавлене товариства!

— Е,—сказав, живо підіймаючись Сімон і впиваючи свої котячі очи в лице Єжена,—бачу й так уже моя інтендантура недовго потриває.

— А то чому? спитав Єжен троха змішаний та занепокоєний.

— Бо в вашій касі, бачится, швидко сухоти будут.

— В мойй касі? повторив ще дужше змішаний Єжен.—А відкиж ти се знаєш?

— Знати не знаю. Відки можу знати, коли ти нікому не хтів звіритися ані с тим, кільки у тебе грошей, ані с тим....

Сімон замявся якось. Єжен відвернув лице від его острого погляду і почав неспокійно ходити по світлиці.

— Ані с тим, відки маю ту касу,—правда Сімон?—докінчив він. Ну щож, се правда. Але на що вам те знати? Ви були охочі погуляти—сяк чи так і згодилися без ніяких вимінок на моє предложене: їхати зо мною.

Позміняти назви і так, свобідно, в товаристві, порадуватись усім тим, що дати може молодість, охота та достаток. Я мав достатчити грошей, ти мав постаратися о уладжене, о плян і переведене цілої штуки, о хорошу забаву. Ну, шож, скажіт усі, не додержав я приреченя? Хибувало вам чого небудь, що мож було дістати за гроші?

— Все те дуже гарно, Єжен! Все те правда, що ти кажеш,—і ті три неділі, що ми прожили в товаристві, кождий з нас безперечно зможе назвати найкращими, які нам доси лучалося проводити. Та тільки одно, Єжен, знаєш, ціла па штука зачинає мене троха... трівожити.

— Трівожити? Ха, ха, ха? Трівожити! Але чому, Сімон?

— А знаєш ти, кільки у нас грошей видано за ті три тижні?

— Знаю, чомуж бим не знав! Сам же я видав їх. І шож в тім страшного, Сімон?

— Та кільки, кільки видано, Сімон,—скажики нам!—вмішалася Маня, а також Жан, не кажучи нічого, підвів на Сімона очи с питаючим поглядом.

— Без мала десять тисяч! сказав Сімон с притиском.

Всі ахнули. Хоть і бачити день в день, що Єжен силе грішми, та все таки їм стало якось моторошно, коли почули в однім слові, яка сума пішла на їх тринедільні гульки.

— Десять тисяч, Єжен!—скрикнула Маня.—Та бійся бога, чоловіче, відки ти взяв таку суму грошей?

— Що тобі до того?—відрізав коротко Єжен.

— Ні, не те головна річ,—сказав Сімон,—не те головна штука. Се вже єго річ, відки. Ми не знаємо сего, ми єго гості,—що нам до того, відки він угощує нас. Чи так, Єжен? Але скажи, на милість божу, Єжен, чи глибока ще твоя каса? Може би ліпше нам розіхатися?

— Хто хоче, най їде,—відповів коротко Єжен, ходячи по світлиці.

— Се не гарна відповідь, Єжен,—сказав Сімон.—Ти скажи прямо.

— Розумієся,—вмішався Жан,—ануж по наш інтендант злякавсяб тай поїхав, а у тебе в касі ще других десять тисяч. Чуєш, Єжен,—се неспасений гріх, лишати нашого інтенданта в такій непевности!

— Хто хоче, най їде! повторив, мов машина, Єжен. А далі обертаючись до товариства, сказав:

— Як буде час розіхатися, то я скажу. А на перед казати, я не дурень. Я хочу бути в веселім товаристві до послідної хвили, а не серед сичів, таких як ви нині. Гейже, до склянок! Ануко, затягайте пісень, починайте танець, забаву, що хочете, щоб тільки шуміло. Ануко, живо!

III.

— Може добродійство газетку нову позволят? Дневники свіжі, політичні, літературні, гумористичні, ілюстровані, тутешні й заграничні! відозвався нараз серед оживаючого гомону товариства тремтячий, глухий, старечий голос.

Всі незвісно чого стрепенулися й позирнули на двері. В дверех напівотворених стояв старий, згорблений чоловік. Єго поморщене, худе лице глибоко запалі очи, тремтячі, худі руки, що держали свіжий номер газети, убогий, полатаний убір,—все те становило різку суперечність з веселим, молодим і багатством оточеним товариством. Ся суперечність прикро поразила всіх і викликала в них неприємне чуте, якусь досаду на старого кольпортера, немов се єго вина, що він старий, бідний і нужденний.

— Не треба нам твоїх дневників,—відказав му різко Сімон, котрого гаряча, вином ще більш розгорячена натура найменше спосібна була заїти в собі таємну та необяснену досаду, викликану різким контрастом. Але кольпортер привик, видно, до таких наглих відказів і не вступався за першим разом, тільки далі своїм старечим голосом показував:

— Цікаві новини! Телеграми с Франції і Афганістану, з Росії і краю Зулюсів! Нумер по 10 кр.—прошу дуже дати заробити старому!

Говорячи те він зовсім увійшов до світлиці і бубонів послідні слова майже над ухами Сімона.

— Чуєш, старий,—паси, а не рий,—обернувся він з злістю до кольпортера. Раз ти сказано—марш,—то йди собі на псю мать, а ні, то тя сейчас випхну так, що й голову зломити!

На ті брутальні слова старий став хвилию мов остовпілий. Не переляк переняв его, і хоть его старі сугуби видимо тремтіли, то тремтіли вони не с тривоги, а з обурення; се людська гідність німою, але виразною бесідою допоминалася свого невідомого права.

— Пане,—сказав по хвили твердим, хоть якось притишеним голосом старий,—я вже 75 літ прожив і внуків маю старших від вас, а щем ні від кого не чув такого слова. Панцю!—хто сивого волоса не шанує, той і сам сивого волоса не діжде!

Сімон запінений зо злости зірвався з місця. Всі прочі понурили голови і мовчали.

— Не підеш ти відси, стара собако,—бо ти кости полому! лютував Сімон, прискакуючи до старого. Но той стояв і з місця не ворухнувся.

— Не горячітсья, панцю, не горячітсья! Як я молодий був, то можем був і горячіший від вас, і нічо с того не вийшло. А налякати ви мене не налякаєте: не таких я видав, тай не налякався.

— Ну, то на маєш!—ревнув Сімон і замахнувся кулаком, щоб ударити старого. Але в тій хвили почув, що чиясь рука хопила его розмахнену в воздуху руку, але заким ще вспів озирнутися, коли щось рвануло его з заду так нагло і міцно, що він стратив рівновагу і з лускотом гепнувся собою під стіл.

— Поволи, Сімон,—дався чути рівний голос Єжена,—поволи! Я ту Господар, не ти! А вважай, щобис не впав,—додав він з насмішкою, коли Сімон гепнувся аж під стіл.

Жан і Маня заплескали в долоні.

— Отто ми зух, наш Єжен!—щебетала вона, хоть очевидно їй не зовсім до смаку було те, що сталося,—отто ми сила! Ну, я й не гадала ніколи! А, тепер тя справді люблю! Ходи, най тя поцілую, мій героїку маленький.

— Дай ми спокій,—сказав Єжен і віддалив рукою Маню, що лізла до него цілуватися, а відтак* звертаючись до старого кольпортера, сказав ласкаво:

— Перепрашаю вас, дідусю, за свого нечемного гостя! Не прогнівайтесь! Він у нас запалько, а ще де того паний.

При тих словах Єжен присунув крісло і всилував старого, щоб сів та пропочив на часок. А Сімон, палаючий зо встиду, ходив широкими кроками по кімнаті і сопів страшно, ні на кого не дивлячись, немов розлючений медвідь. Но ані Єжен, ані старий кольпортер не звертали на него ніякої уваги.

— Дякую вам, пане, дякую,—говорив старий важко дишучи та кашляючи. Та що, знаю я, що то значит—молода кров! І я колись був молодим!.. Але за наших часів що було то було,—але того не було, щоб так ні с его не с того причепитися до чоловіка і змішати го з болотом!.. І старий на згадку дізнаної образи захлипав, мов дитина.

— Пане,—говорив він далі,—немало лиха і горя перейшло через мою голову! Адже не дармо волос побілів, а плечі згорбилися!.. Не дай бог вам тільки перетерпіти, а в кінці на таке зійти, як я!...

Немов ножем закололи в серце Єжена ті послідні слова старого. Невиразима тривога проняла его, і хоть в гордім засліпленю йому нераз бачилось, що він сам став паном власної долі, що що він схоче, те й буде завтра, позавтра, аж... аж до певної різко назначеної границі,—а прецінь часом йому

бачилось, немов якась таємна, а потужна рука нараз закриває перед ним усе, путає всі його пляни, кидає го зі звязаними руками в якісь чорні, ревучі та бурхаючі філі.

— Га, хто може знати, на що й ми зійдем!—сказав він, підносячи старому чарку вина і таріль закусок.—Але ось ви покріпіться та огрійтеся троха,—там, бачиться, погано на дворі!

— Ей, не мож знати, паночку, не мож знати, на що хто зійде! От і я! Хібаж я за молоду гадав коли, що міні прийдеться коротати вік нужденим кольпортером: мліти з голоду, мокнути на слоті, мерзнути на морозі, цілими днями витоптуючи старі ноги по улицах?.. Ех, паночку,—всіхалося колись і міні шасте!... Та що, прийшлося так, що вже ось-ось я мав кінчити школи, аж нараз вибухло повстанє,—кликнули на молодіж,—ну, пішов і я. Вже, що там підчас війни було, то чоловік якось видержав: невігоди, рани... бачилося, що залізне те тіло!... Аж ось попався я в неволю. Мучили при допросах, мучили в цитаделі цілих два роки, і засудили на десять літ каторги. Вже с цитаделі я вийшов ледво живий, зломаний,—а вернув на волю старим дідом. Та ще от спасибі давним товаришам, що хоть такий песій заробок дали,—що не прийшлося гинути під плотом. Правда, вони живуть собі тепер паннами,—многі такі й при самім повстаню позбивали маєтки, заки я кров проливав та мучився,—ну, але що робити,—така вже доля панує на сім світі. Він так, як те колесо: одна часть на верха, а друга мусит же бути на споді!

Поки Єжен балакав с кольпортером, а Сімон с завзятою, грізною міною ходив по світлиці, немов обдумуючи якесь важне, рішуче діло, Жан встав із свого місця і зблизвся до Тані, котра засумована мовчала весь той вечір. Вона й загалом була мовчазлива, не то, що Маня, котра немов тота різнобарва нетля лігала від одного до другого, шебечучи, дразнячи, жартуючи. Таня відзивалася рідко і любила держатися відсторонь, немов встидаючися чогось, немов боячися сміло поглянути людім в лице. А прецінь красою вона не то не уступала Мані, але противно, єї прехороші риси лица набирали сто раз більшого повабу, позаяк ясніли розумом і щирістю, між тим коли Маня блискотіла лишень злудним оживленем. А прецінь Таня встидалася і боялася людей. А прецінь видно було, що всі утіхи, всі любові та пестоші, серед яких товариство проводило день за днем, минали для неї, мов пусті хмари,—ні,—були навіть прикрі для неї,—хто знає, чи не будили в ній обридженя!..

Жан сів коло неї і дивлячись їй пильно в лице мовчав хвилину. Таня сиділа зі спущеними в діл очима, немов і не бачила его.

— Ти, Танька, вже, бачу, зовсім на сосну дивишся, а мене й видіти не хочеш?—сказав він спокійно, однак з відтінком докору в голосі...

— А ти се відки взяв, Жан? Виджу й хочу видіти,—відповіла Таня.

— Кажі радше, що видиш, бо мусиш так, як зеркало завішене на отсій стіні мусить відбивати мій образ. Але ти не зеркало: відбиваючи всіх і все ти ще крім того й бачити можеш, кого хочеш і лиш того, кого хочеш. Колись були такі часи, що ти бачила тільки мене, а тепер...

Він урвав. В голосі его помітне було лехке дрозанє.

— Тепер інше, ніж колись було, Жан,—сказала Таня і глянула му в очі простим, щирим поглядом. Хібаж я тому винна, що все змінєся, що й я сама, мої чутя та симпатії змінилися?

— Я того й не кажу,—відповів живо Жан. Хібаж я виню тебе? Я бачу вже від давна, що дієся,—і мовчу. Що в мене за право—спиняти тебе? Я тільки бачу, що ти все якось гризешся, засиджуєшся та задумуєшся,—так ось я подумав собі: Ей, Жан, може се вона тим турбуєся, що тяжко їй перед тобою висказати зміну, яка з нею зробилася? В таких разі, Жан,—думаю сам собі,—найліпше буде, як ти сам розв'яжеш їй руки. Я лишень

для того й починав бесіду с тої бочки, Танька,—вір ми, що лишень для того, а не для яких там докорів. Що між нами за докори!

— Ах, правда,—що між нами за докори!—повторила дрожащими губами Таня, закрила лице руками і тяжко, хоть стиха заплакала.

— Ну, а се що? спитав Жан.—Ти плачеш, Танька? Щож се значит?

— Жан, Жан,—прошептала вона, слізми вливаючись. Я дякую тобі за все добре, чогом дізнала від тебе! Ах, кільки доброго я дізнала від тебе! Все жите мое—за мало, щоб віддякувати тобі! Ти оден з між усіх тих звірів, не мужчин зумів побачити в мні, в бідній, витрученій з людського товариства, запятнаній людською погордою — живу людину, чоловіка, в котрого тож болит серце, в котрого не вигас встид серед беззвистидства, не зацмерло живе чуте серед гнилого багна, в котре вкинула мя лиха доля! Жан, дорогий мій,—сказала она, стискаючи его руку,—я ніколи не забуду, як ти мене, втомлену безмірною мукою, прибиту пониженем та власною погордою, оживив теплим, дружным словом, переродив на ново і захопив до нового життя!..

— Бідна дівчино,—сказав Жан з гіркою усмішкою,—не маєш за що міні дякувати. Те, що я зробив, зробив я не для тебе самої—аджеж бачив я в такім самім положеню тисячі других, а не зробив нічо для них,—але зробив се тільки для твоєї красоти. Я люблю красоту, де лишень єї стрічу, і для неї зробю то, чого не зробю для самого, хоть би й як терпячого чоловіка. Не людей, а красоту люблю,—от і все. Тож коли від мене сталось тобі що доброго, то дякуй собі, своїй красоті, а не міні. Бо що міні за діло було до тебе, до твоїх мук, твого життя, твоєї долі? Тиж сама знаєш, що я й доси і одним словом не запитав тебе про твою минувшість! Все це мене й крихти не обходит.

— А мене се не обходит, Жан, з якої причини ти міні робив добро,—досить того, що ти робив его, робив більше, ніж хто небудь другий. Відки я, нещасна від колиски, можу мати право роздивляти таємні побудки та причини людей, поступаючих добре і чесно зо мною? Жан, не відкидай мою сердечну подяку! Але тепер,—вір міні, Жан,—я боролася с собою, я плакала цілими ночами, називала себе потворою, без серця, невдячницею,—але нічо не помогло! Жан, прости міні! Будь і надалі моїм приятелем так, як я ніколи не перестану благословити тебе, як свого вибавителя!

— Господи боже,—сказав Жан сумно, хоть ніби з насмішкою,—і слёзи по ночах і боротьба з собою,—тай по що се все, Танька, по що? Чи варт я того?

— Ти, Жан? Се що ти таке говориш?

— Просту річ кажу, Таню. Я не варт нічиїх сліз, нічиїх дум! Що я за чоловік! Від маленьку пещений, роспусканий, вихований паничем, недумком і неробом,—від маленьку серце мое відвертано від людей, від людского горя і щастя, від людского життя, а привязувано до пустих забавок, до псів, коней та блискучих іграшок, поки в кінци все не стало для мене блискучою іграшкою—і люде! Всі мої чутя в зародах приглушено або звернено на фальшиві стежки, а оден потяг, що сильнійше розвився в мні—бажане і любов 'красоти, і той серед тих гнилих та поганих вліань стався причиною мого ще глубшого впадку, моєї моральної і фізичної руїни. І щож я за чоловік!

— Ей, Жан,—не говори того! Ти молодий, ти пізнав свої хиби,—ти повернеш на іншу, крашу дорогу!

— Поверну? Ні, не поверну! Що с того, що я молодий? Поглянь лишень на мене! Де в мене сила? Де в мене витривалість? Нічого нема! Все затрули в міні, все приглушили, підтяли в зароді. Я непотрібний чоловік. І за таким чоловіком ти плакала? Ёго боялась промінати на другого? Шкода сліз та дум, Таню! А приятелями, як хоч, ми можем остатися. Як ти коли буде чого треба,—обертайся до мене,—але, розумієся, аж тоді, як буду сам своїм паном!

І стиснувши єї руку, він опять сів на своє місце коло стола і налив собі повну чарку вина.

Між тим старий кольпортер покріпився і ogrівся в теплій світлиці, а Єжен випитував его про давнє, про его житє в цитадели та на каторзі, а далі виняв банкнот і, втискаючи го в руку старому, сказав:

— Не прогнівайтеся на мене за отсе. Возьміт се на памятку від чоловіка може... може ще нещасливійшого від вас!

І він живо відвернувся, між тим коли старий, не зачувши послідних слів, сердечко дякував за дар і збирався до відходу.

— Але возьміт добродійство газетку! Дуже цікаві новини: вісти тутешні й заграничні, фелетон гумористичний, варто прочитати!

І лишивши газету на кріслі та кланяючись усім, він вийшов.

IV.

— Ти, Єжен,—я с тобов маю діло! сказав по виході кольпортера Сімон, ледво дишучи з довго здержуваної злости.

— Я с тобов не маю ніякого діла,— відказав му холодно Єжен.

— Мусиш мати, нужденнику,—крикнув Сімон. Ти мене образив, а шляхтич під карою зганьблення не сміє знести образи безкарно.

— То не зноси!—сказав Єжен. Я також шляхтич і, як чого не хочу зносити, то й не зношу,—вержу гет.

— Так ти пристаєш? Кров, знаєш, мусить змити образу.

— Тобі би, серденько, передовсім змити голову зимнов водов, а відтак лячи та проспatisя. Ади, весь горниш, так ти кров до голови вдарила. Що ти тепер можеш розумного сказати?

— То ще зумію сказати розумне,—кричав Сімон, гримаючи кулаком о стіл, що ти не шляхтич, що ти підлий, безчесний чоловік, скоро не хочеш во мнов битися!

Єжен гірко засміявся.

— Так, так, Сімон,—с того мя боку бери, се буде й алє! Нехай уже я буду такий, як ти сказав; за то ти будеш шляхотним, явним та лицарским розбійником, скоро хочеш палкою свою честь піддержувати.

— Не палкою, але, а шаблею!—ревів Сімон.

Єжен не зважав зовсім на послідні Сімонові слова і обернувшись плечима до розлученого товариша, сів собі вигідно в кріслі і почав читати газету. Сімон цілий трясся во злости. Бачилось, що туй туй кинеся на Єжена і задусит его, порве на шкаматки.

В тій хвили Жан з одного боку, а Маня з другого взяли го за рамена. Він вовчим поглядом зирнув на них.

— Чого хочете? Дайте ми спокій!

— Ти, Сімон, найстарший з нас,—сказав Жан,—укінчений правник та ще й докторанд; міні здаєся, що час би було тобі мати хоть трошка здорового розуму і такту. Ти прецінь знаєш, що ми ту не для того зібралися, щоб слухати твоїх штабацких фохів та криків, але щоб весело бавитися. Понимаєш ти се? А тепер слухай, що я тобі скажу! Коли ти від нині не перестанеш решетитися та бурди робити і коли сеся твоя бурда не буде послідною, то при найблизшій бурді я сам, власними руками тебе враз іс твоім шляхецтвом викину за двері, як пса. Розумієш?

Сімон, що з разу мов дикий звір виривався, хоть надармо, з Жанових рук, тепер стояв, мов остовпілий і широко випуленими очима дивився на Жана, немов перший раз его бачив. А на Жановім блідім лиці тільки й було зміни, що на хвилику¹⁾ блиснув на щоках блідий румянец і щез так само швидко, мов блідий огонь мигне і щезне в далекій гушавині ліса.

— А як би ти, на приклад, треба було крови—хоть у тебе й своєї аж

¹⁾ В рукоп. хвилько.

занадто, ну, але ти ось іно що пошитував за нею,—то я на твої услуги, Сімон. Міні здаєсь, що так надто не зашкодилоб тобі трошечка промахатись. Тож просив бим тя, от, Єженову образу також порахувати на мій карб: так уважай, немов се я кинув тебе під стіл,—я впрочім був би бесперечно зробив се, як бим був тоді мав тя під руками.

Цікава річ була видіти, як з Сімонового лица під холодачим подувом сеї бесіди поволи збігала кров, аж поки воно не зробилося бліде, мов стіна. Хоть і в яким чаду, Сімон все таки добре знав, що Жан—майстер в владанню всяким оружжєм і що з ним іти оден на оден зовсім не забавка так, як з Єженом. Знав Сімон, що тут не обійдеться без крові, тільки правдоподібно з его боку і думав тільки над тим, як би тепер с честю випутатися з немилої пригоди, в котру сам замотався своєю надмірною запальчивістю сего вечера.

— Ет, дав би ти міні спокій зі своїми глупими жартами,—сказав він, силуючись бути спокійним. Я с тобов не маю ніякого діла, то й за якого чорта маю с тобов рубатися!

— Але я с тобов маю діло, Сімон,—відповів твердим голосом Жан. Ти думаєш, що я не шляхтич і що кинути шляхтичеви склянку на голову не є образо?

— Але, Жан,—проговорив він нараз м'якшим голосом,—таку дурницю, зроблену при тім без тямки та застанови, ти чень не станеш уважати образою?

Тут Маня вмішалася в розмову; вона ²⁾ доси стояла держачи Сімона за рамя та з дивом-чудом слухала розмови, що велась між обома мужчинами.

— Алеж, господи мій, що се між вами, люде,—перервала вона. Жан,—таже ти хтів успокоїти Сімона, а не рубатися з ним! А тепер ось що!

— Ну, хібаж я не успокоїв его,—відповів Жан. Ади, і румянець горячковий шез і балакає по людски, без крику і своїм адвокатским звичаєм перекручуючи слова й факти. От того іменно я й хотів! Ха, ха, ха!

І сміючись він пустив рамя здивованого Сімона, сів коло стола, спокійно налив собі чарку вина і звільна, смакуючи та смокчучи, випив єї не озираючись і разу на Сімона.

Між тим Єжен переглядав газету. Та, видно, не займала ні довжезна вступна стаття з високополітичними комбінаціями та пророцтвами самої редакції, ані водаво-гумористичний фелетон, ні дописи,—бо він живо перебігав їх очима, поки не опинився троха довше на перегляді політичним, телеграммах та новинках, єдиних відділах газети, подаючих факти, а не пусте балаканє. Але нараз око его мусіло стрінати щось дуже цікавого на тім сірім, дрібно задрукованім папері, бо він широко витріщив очи, немов всисаючи ними до мозгу кожду букву, кожде слово цікавої новини. Довго він дивився недвижно в одно місце газети і за той час мимо его волі та свідомости с цілою его істотою робилися дивні перемини. Він то червонів то блід, руки его і вся стать дрожали судорожно, він прикусував аж до крові свої уста, затискав зуби, а далі, немов давлений невидимою рукою, зірвався з місця, кинув газету, хопився рукою за груди, мов там у него щось дуже заболіло, і почав мов ошалілий бігати по світлиці. Крім Тані, що люблячим оком слідила кожний рух Єжена, не завважав зраду ніхто тої наглої зміни, яка з ним зробилася. Вона підійшла д нему й ніжним, несмілим голосом стиха спитала

— Єжен? Ти чогось неспокійний,—що тобі такого?

— Дай ми спокій!—відповів Єжен понуро, ходячи по світлиці. А відтак півголосно, немов сам до себе, проговорив уривані та незв'язні слова:

— Чорт який!.. І знаєш, що так буде... налієшся що ось-ось... А коли воно тут... бррр... що за біль... страх...

²⁾ В рукоп. вони.

І він знов забігав, мов кінь, шпиганий острогами в живе тіло.

Тимчасом і проче товариство звернуло вже увагу на Єжена і всі замовкли, немов ждучи с сего надзвичайного Єженового зрушення і для себе якоїсь поганої новини.

— Єжен, та бо станьже на хвилю та скажи, чого гедзися?—сказав жартуючи Жан. Тількож жарт той ні на чие лице не викликав усміху.

А Єжен все ще бігав без тямки, немов гонений злим духом. Ніхто не спиняв го, ніхто не переривав дальшими запитаннями тої важкої внутрішньої боротьби, котра очевидно лютилась в его нутрі. Но поволи сам Єжен успокоювався, ставав паном своїх мислей та розбурханого, болющого чуття, що на разі позбавило го тямки, мов разом проколений набій. В кінці він став і важко дишучи озирнув ціле напів цікаве, напів залякане товариство.

— Ну, чогож ви так повидивлювалися на мене?—спитав він здавленим голосом.—Що вам такого?

— Та тобі що такого?—відказала Маня. Синієш, мов боз, ледво дишеш, бігаєш по хаті, мов скажений, тай ще питаєшся, що нам такого? Ну, говориж, що сталося?

— Стара новина,—відповів Єжен,—стара новина; а тільки знаєте, є такі річі, що хоть їх і знаєш, і надієшся їх приходу, то все таки як побачиш перед собою, то мимоволі кров стигне в жилах. От таке й зо мною. Натє, читайте тоту стару новинку!

І він подав Сімонови газету і показав місце, котре так страшно зрушило го було перед хвилею. Симон поглянув цікаво, але за першим поглядом зблід, затрясся мов осиковий лист, газета випала з его рук, а сам він, прийшовши до себе, крикнув:

— Нехай тебе всі чорти берут с твоїми новинами, проклятий півголовку! Щастє моє, щом забезпечився на такий злучай! А тепер давай бог ноги!..

І він, судорожно тремтячи, хопив свій малий подорожний куферок, пальто та оберрок на опашки і с проклятем вибіг іс світлиці.

Всі ще дужше здивовані і залякані дивилися в слід за ним, тільки Єжен усміхався гіркою насмішкою, воркочучи про себе:

— Забезпечився! Ну, певно,—рахунки его пересолєні з на тисячу ринських. Добрий адвокат з него буде, добра підпора суспільного порядку! Щаслива ти дорога, підпоро,—щаслива дорога!..

V.

Маня перша отямилась троха і вхопила газету.

— Читайже на голос, що там такого,—сказав Жан. Тай якого чорта і куди сесь медвідь так напруго полетів?—додав він про себе.

— Хіба не знаєш,—відказав му Єжен,—що як судно має тонути, то шурі наперед утікають?

— Слухайте,—скрикнула нараз Маня. Ось що ту написано: Львівський суд карний пошукує академіка Євгенія К..., що перед трема тижнями щєз, укравши свому вуйкови звиш 10.000 р. Вельможний граф Д..., вуйко невдячного молодця, ложив не мало на его вихованє і, як чути, думав зробити го наслідником свого маєтку. Доконану крадіж відкрив він доперва сими днями, через що переступник запевно мав час уйти за границю. Однакo суд карний розіслав усюди телеграфічні завідомлення з описом переступника, щоб, коли він ще находится в границях нашого краю, его висліджено і притримано. Як довідуємся, був переступник тихим і чемним молодцем, пильним учеником і послушним свому вуйкови і добродієви, у котрого виховався від малу, стративши ще в дитинстві родичів. Доперва послідного року замітна в нїм стала якась переміна,—очевидно вплианє деяких зіпсутих товаришів. Но с тим всім годі догадатися, яка причина спонукала молодого чоловіка,

повного надій, окруженого достатком, вихованого в строгій моральності старопольській і маючого перед очима найкращий примір свого вльм. вуйка,— до так гидкого і невдячного діла та до втеки за границю. Вльм. граф Д... дуже жалує за сестрінцем і звальює всю вину на погане товариство, в котре той попав на університеті, при чім однако жаль его веде го троха за далеко— прилюдно нарікати на нинішню свободу науки. Простит нам вльм. граф, але ми отверто спротивимся таким его висказам, твердячи, що вони в наш ліберальний час за пізні і що не свобода сама собою, але зле ужита свобода всему вина. А якоїж високої і святої річі не мож на зле ужити?»

Оттакою ліберальною вихідкою кінчилося донесене, поразивше в першій хвили Єжена і его товариство. Заки Маня читала сю новину, Єжен стояв блідий, недвижний, с похиленою до долу головою, немов підсудний, котрому відчитують засуд на смерть. Прочитавши, Маня кинула газету і вибухла голосним сміхом.

— Ха, ха, ха! І хто би то був гадав, хто би був надіявся! Такий невинний, скромненький, святенький, задуманий, мов складаний цизорик,— а він ось що! Ха, ха, ха!

Але вона нараз урвала, упала на крісло і, закривши лице руками, почала голосно плакати.

Між тим Жан підійшов до Єжена і щиро стиснув го за руку. Єжен здивований поглянув на него.

— Ані слова, Єжен,—ані слова! Я вповні розумію твій поступок і усprawедливляю его. Ех, Єжен,—завстидав ти мене, свого вчителя! Я й сам давно вже бачу, що нам нема способу вирватись с того гнилого багна, що звесь аристократичним товариством, як тільки проступок! Та тільки не ставало в мене сили до того. Знаєш, Єжен,— я руїна, я, хоть і серед того товариства, все таки своїм блідим лицем, своєю руїною протестую протів его існування. А ти, чоловік свіжийший, енергічний,—ну, тобі й слід було так запротестувати!

— Все ти той сам, Жан,—сказав Єжен сумно,—той сам хороший, добрий, сердечний, зіпсутий чоловік! Дякую ти за сі слова потіхи і прощаю все... все, прощаю й то, що я через тебе став тим, чим є тепер!

Слова ті були сказані не без горечі, однако Жан радісно підхопив їх.

— Через мене, Єжен,—через мене? Ах, то значить, все таки я не дармо жив! Я знаю, ти хтів міні закид зробити тими словами,—але слухай, Єжен, що я тобі скажу. Ти певно думаєш: от коби той проклятий Жан не був звів мене з дороги праці та чесного змагання на дорогу розпусти, то я був би скінчив університет, добився на власну-руч становища, на котрім бим був міг бути корисним для загалу, працювати для влєкшення нужди мільйонів, приложити й свою цеглину до великої будови будущини. Правда, так ти думає? Ех, небоже, небоже,—не вір ти всему тому,—забудь о тім, що мав такі думки! Вони з гори вже засуджені були згинуті та зав'язнуті. А хібаж ти не знаєш того товариства, котрого членом ти родився? А хіба ти не знаєш, як ціпко воно держит своїх членів, не випускаючи їх з між себе до крайної крайности, переслідуючи їх своїми путами хотьби аж на край світа? А хібаж ти не знаєш, що всякі такі думки, як твої, в тім товаристві—проступок, ганьба, безумство?... Ніхто не буде корисним громадянином і суспільним робітником, будучи zarazом членом того товариства. Ніхто не буде правдивим чоловіком, доки не вирвєся раз на всігди с посеред него. Се моє переконанє, Єжен,—і коли я довів тебе до такого різкого розриву с тим проклятим товариством,—то, знай, небоже,—я вважаю се заслугою для себе!

Єжен зачудуваними очима дивився на Жана,—на его лиці малювався сумнів, але звільна перемагав тяжкий, пекучий біль, немов німе признанє сумної правди Жанових слів.

— Страшне те, що ти говориш, Жан,—і вірити не хочеся, та щось немов силує вірити, щось немов кричить в нутрі, що се правда... Але час тобі збиратися, Жан, і вам також,—обернувся він до жінчин,—небезпечно зо мнов довше оставати. Леда хвиля може нагрянути поліція.

Жан стояв нерішучо при тих словах, немов щось обдумував,—але в кінці перемогло безсиле і він з жалем простяг руку до Єжена.

— Знаєш, Єжен,—я думав остатися с тобою і дати разом арештуватися,—але отсе роздумав. На що се придасться? Міні й так не довго жити,—се каже ми нехибний віщун ось ту,—і він показав на груди,—а в тюрмі вмирати не хочеся молодому,—не хочеся, Єжен, мимо всего вольнодумства. Що зробиш с тілом, коли воно чує неміч, бажає вигоди та тиші перед своїм цілковитим розпаденем? Трудна рада,—безвладність, се велика сила механічна, а духової сили у мене також нема на тільки, щоб їй опертися!..

— Ні, Жан,—тобі ні пощо оставатися зо мною. Я не хочу нікого втягати с собою в пропасть, в котру сам паду. Бувай здоров, друже!

Вони обнялися. В Жанових очех, в тих чорних, пречудних, вигасаючих очех на хвилю заблис живий, яркий огник, але сейчас же его залили дві тремтячі сльози...

Між тим Маня схопилася і судорожно тремтячи складала свої річі та одівалася в дорогу. А коли Єжен попросився з Жаном і сей послідний також почав збиратися,—вона з лицем почервонівшим з жалю і злости підступила до Єжена.

— Ти чорт, не чоловік і кажу ти одверто! Як ти смів мене за свідомо вести над таку безодню? Та чи знаєш, що мене тепер можуть арештувати разом с тобою?.. І арештують, бо куди я дінуся відси?.. Ох, боже мій!..

І вона знов збиралась заплакати. Єжен не відповідав нічо, тільки видобув банкнот на 100 р. послідну свою суму, і даючи їй сказав:

— На, отсе тобі на дорогу. Відїжджай сейчас нічним потягом,—не бійся нічого.

Маня живо вхопила банкнот, сховала го і не дякуючи, не обзираючись вибігла с кімнати.

— Єжен,—промовив Жан, уже зовсім зібраний і ще раз беручи Єженову руку,—ще лиш одно хочу тобі сказати. Не вдавайся в шляхецьку гордість, не роби багато с того, що сталося. Ти вирвався с кліти, на волю, ужив, чого мож було ужити,—ну, а звісна річ, теперішній лад карає таку непокірність. Тра знести кару,—чуєш, Єжен,—тра знести кару! Бо аж тоді твій протест стане повним, свідомим, кричучим протестом, потрясе бодай на хвилю цілим тим гвилим товариством, дуне на него свіжим, різким воздухом, від котрого сухотники гинут, а здорові здоровішають. Чуєш, Єжен,—колис зачав, то кінчиж розумно і чесно! Треба знести все, що прийдєсь знести. А мові помочи, Єжен, будь певний і не погорди нічим, що прийде з рук приятеля, чуєш?

Він стиснув Єженову руку і, насунувши капелюх на чоло та придержуючи теплий плед на груди, похилений вийшов звільна, а его ліниві кроки чути ще було довгу хвилю на сходах. В кінці не стало нічого чути,—мовчанка, мов тиха вода, заповнила широку світлицю.

VI.

— Ну, тепер я сам!—сказав Єжен по его відході,—тепер час зібратися з думками, розважити все, що діяти на далі. Коли бо в голові мутится,—чорт знає, на яке зважитись!..

Єжен думав, що він сам остався. В своїм роздразненю та внутрішній боротьбі він і не подумав про Таню, котра, почувши его новину, забила в темний кутчик широкої софи, де й доглянути і було не лэхко. А Єжен

не глядів по кутах; в его очех усе мерещилось та мішалось і він знов наче без пам'яті почав ходити по світлиці. Але того оглушене не довго трівало. Він сів на кріслі плечима до Тані, випив склянку води і, підперши голову рукою, думав про Жанові слова та свою минувшість, щоби с тих напроотивних складників видобути промінчик світла на майбутнє.

Ось так само пізнім вечером, три тижні тому назад, він сидів у своїй світлиці (Своїй! Хібаж не все в ній було вуйкове аж до послідної пісочниці на столі, і хіба вуйко що день не вимавляв му між іншим і те, що живе в его домі, має свою окрему і порядну світлицю?..), сидів при столі і думав над тим, що мав сеїж таки ночі зробити. Що за страшні, що за болючі були тоді его думи! Що за страшна була тота ніч!.. І нічия рука не спинила его тоді, не повернула на іншу дорогу! Всі докази—переважно з Жанових уст—перли го до страшного діла, і до тепер ще він під впливом Жанових слів (він) не міг розібрати гаразд, чи се він зробив зле чи добре. В его розгоряченій уяві стали супротив себе два спорщики: Жан і вуйко,—а спір ішов про него, про те, чи бути ему чоловіком, чи не бути. Спорщики доказували кожний свою правду і Єжен з разу слідив за спором, але швидко докази так перепутались і порівнювались, що бачилось Єжену, немов за кожним спорщиком правда, немов границі між злом а добром зашчезли, усе попуталося і посіріло,—а в тій душній загуслій атмосфері йому не бути, не бути чоловіком!..

— Так! Не бути міні чоловіком між людьми, робітником між робітниками! Не бути!—простогнав Єжен і гіркі, горячі сльози приснули з его очей. І пощож я родився на світ з затрутою кров'ю в жилах, обтяженою від віків прокляттями нещасних, обтяженою найтяжшим проклятем неробства та пихи?.. І на щож дали міні хоть крізь сито пізнати правду, коли ціле життя моє мало бути одנותаглою брехнею, одנותаглою наругою над всім, що людське, над всім, що звеся: праця і недоля?..

Йому пригадалися тяжкі дні его життя в пишних вуйкових дворах. Ні, не дні, а довгі—довгі літа пробув він в тій клітці, не тільки держаний в заперті, але тиранізований на кождім поступі, наломлюваний до безглядного послууху чужим, безглуздим розказам, вдавлений в тісні рамки чужих, заскоружлих понять, окрім котрих і ему не позволялось мати своїх понять, висказувати свої думки.

— І се значит: щира старопольська моральність?—заговорив він. І на се багню упідлення та обезличення с пошанованєм глядят наші ліберали,—его підносять до ідеалу наші «великі поети», наші Вінкентії Полі, Красінські¹⁾ та другі? Ах, кільки я витерпів під гнетом тих ідеалів! Кожда йота тої проклятої, фальшивої моральности була острим терном, що рік за роком глибоше вшивався в моє тіло, в мій мозок!.. Ні, я наперед уже в десятеро спокутував свою вину, заким іще поповнив її! Я ще можу бути чоловіком! Я найду ще на тільки сили, щоби піти за радою Жана. Коли протест супротив гнету і неволі, то вже протест до кінця, до смерті,—то вже підлість—переривати на половині. Так, я доведу протест до кінця,—я стану чоловіком, слізьми і мукою обмитим з вікового прокляття!

— Я буду жити їм на упір! Перед їх очима буду ходити в простій сермязі,—перед їх очима зйду з їх фальшивого вершка на дно, туди, де вони й заглянути не ласкаві. Се буде довершене протесту!

Нараз дзвінкий голос обізвався від дверей:

¹⁾ Сцени щирого старопольського самодурства справді підняті Вінкентієм Полем трохи не до ідеалу. Читай н. пр. *Ramiętnik Benedykta Winnickiego*, с котрого найвидатніший уступ поміщено навіть в читанці для низшої гімназії, запевно, щоб дати гарний примір будучим шляхтичам. Порівнай уступи поем „*Hetmańskie pachołe*“ тогож, „*Psalmy przyszłości*“, „*Przedświt*“ Красінського.—Прим. авт.

— Позволят пан заспівати?

Єжен здрижав цілий з несподіванки і вдивився в двері. Через підхилені двері перехилилася до світлиці голова дівчини-арфярки.

— Ну... ну, чого хочеш? спитав Єжен.

— Може пан дозволят пісеньку? Я знаю всіляких, веселих і сумних.

При тих словах вона забренькала в струни.

— Про мене, співай,—сказав Єжен. Співай веселої. Рад би я знати, що в тебе за веселі пісні.

Арфярка видивилася на него, а її пальці тимчасом машинально забігали по струнах. Зразу веселі, скочні акорди лилися з струн, але живо вони перейшли в якісь тужніші, серед котрих ту і там брязкали скочні нуги, мов гірка насмішка над лихою долею. Відтак сухим, немов дерев'яним голосом, без життя і виразу вона заспівала:

Коли мое щастє як сонце сяло,
Крутився круг мене комариків рій;
Усе мя любило, усе ми сприяло,
Усякий і друг і приятель був мій.
І кусника хліба я зісти не міг,
Щоби не ділити го поміж усіх.
А нині і щастє й достатки пропали,
Приятелів моїх не бачу, нема!
Комарики щезли і рожі зіваля
І сонце не гріє, настала зима.
Приятелі наші, то ті комарі:
Приходат і гинут у щастя весні.

Тепер коло мене зимової ночі
Засіла невесіла бабуса Грижа,
Вся в лахах... Тускліють запалі очі
І колют і ріжут мене без ножа.
Над мене схилене погане лице;
Я рад би пропасти, та час не тече.
Нераз міні сниться, що знов повертає
І щастє і життя чудова весна,—
Приятелі йдуть, рій комариків грає...
Но глиц,—надо мною все баба страшна
Хляєсь, глядит, чи живий то я ще?
Ох, згинуть, пропасти!... Та час не тече!

Страшне, гнетуче вражінє зробила ся пісня на Єжена. Він похилив голову мов під обухом і всякі яснійші думки меркли та розлітались, мов листе в одній хвили зварене лютим морозом.

— Ось образ того життя, яке мене жде,—прошептав він,—ось образ тої дороги, по котрій міні прийдеся йти аж до гробу. І за що?.. Чиж не досить уже я витерпів? Яка справедливість може жадати від мене ще більше мук? Ні, ні, ні!..

Він поволи забувся і с шепту перейшов до голосної бесіди. Аж нараз арфярка, що зачудувана весь час гляділа на него, бренькнула в струни і тим перервала єго монольоґ.

— Ага,—я й забув, що ти ту,—похопився він і видобуваючи с кишені всі дрібні гроші, які мав, ссипав їх арфярці в подолок. Ще з більшим дивом поглянула дівчина на купу срібняків.

— Пане,—сказала вона,—се за багато для мене! Десята часть того—і то булоб за багато. Я не заробила такої суми.

— Не заробила? Се що за слово,—сказав Єжен, здивовано й собіж позираючи на ню. А хіба я заробив на ню? Я й тільки не заробив, що ти!

— Е, але пан можуть і мати, бо—пан!.. Але пан, видно, щось слабій,—я збігаю по доктора.

Єжен мимоволі всміхнувся на єї бесіду перепутану «панамі» і сказав:

— Ні, я не слабій, не бійся! А як і слабій, то вже на мою слабість ніякий доктор не порадит. Іди собі з богом.

— Дуже щось пан дивно говорят,—відповіла арфярка. Міні все таки здаєсь, що треба збігати по доктора, аби пану поміг.

— Але дурна,—відказав Єжен, котрому тота щира душа почала надоїдати,—иди собі з богом! Я не слабій, я, по просту... троха.., трошечка... п'яний!

VII.

— Ні, ні, ні!—троха не скрикнув Єжен по виході арфярки,—таку муку терпіти, літа цілі, вік цілий терпіти—хотьби й задля якого протесту,—се за

305 43

много! Се за тяжко на мене! І відки Жан узяв се, що я сильний, енергічний?.. Ні, я зломаний так, як і він. Дотеперішня неволя отрутою віссалась у всі нори мого тіла і мого духа. До чого я спосібний?..

Він не міг довше всидіти на місці. Їго роздразнені нерви вимагали руху,— він почав ходити по світлиці. На думку прийшли му знов слова арфярки: не заробила я такої суми! Ось також слово,—думалось йому,—котре доси тисячу раз обивалось о мої вуха пусто, без значіння і змісту, а нині вразило мя так глибоко! Видно, я нині більш роздразнений, то й усе якось беспосереднійше тикає мене! І дармо він старався успокоїтись,—цілий рій гадок і питань, немов пчоли за маткою, налітав в єго голову за тим проклятушим словом: не заробив! Ось і він жив доси,—ну, нехай і так, що жив тільки рік, тільки три неділі, але жив так, як мільйони-мільйони не проживут на цілім віці і одного дня. Він повними ведрами черпав с повного жерела. Ну, а як, коли, чим він заробив на те? Або от хоть би і єго вуйко. Не кажучи вже про користь громадську,—але кілька шкоди причинив він людям, кілька лиха та недолі,—а прецінь він живе в багатстві і гордими ногами топче саму тоту громаду, котрої трудом і потом живе. Щож се такого? Чи справді брехня в тім слові: не заробив? Чи справді він, єго товариші і вся тота «сметанка суспільности», нічо не заробивша в житю, має право жити?

— Ні, ні, ні! опять скрикнув він,—не має права! Чуте справедливости до самого дна бунтуєся протів того. Або звертай на інчу дорогу, або не жий,—ось що воно каже. А звертати на інчу дорогу,—ох, де в мене сила, де в мене сила?..

І в тяжкій роспуці він хопився за голову, немов боячись, щоб вона не пукла від надмірного болю, від натовпу страшних думок.

— Найдесь сила, Геню,—тільки смілости треба,—раз стати на нову дорогу, не озираючись назад!

Се були слова Тані. Вона весь тот час, тихо плачучи, сиділа в кутику; але тепер, видячи, як страшні, вбиваючі мисли чим раз більше замагають Єжена, чим раз тяжше подавляють єго духа, вона нараз почула в собі відвагу і силу—підняти єго, на крилах своєї любови винести с пропасти, в котру він очевидячки чим раз глибоше валився. Вона встала і зблизилася до Єжена. Як дивно змінилась і похорошіла вона! Який чаруючий румянець палав на єї лиці,—яким огнем палали єї очі, яким ніжним а zarazом рішучим і сильним чутем віяло від єї цілої постави! Єжен, перекоаний, що всі єго лишки і що він сам знаходиться в світлиці, на разі перелякався голосу.

— А ти... ти що ту робиш?—пробубонів він запиняючись та оглядаючи єї тривожним поглядом. Чому не йдеш гет... не втічеш... разом з тамтими? Я гадав, що й ти пішла...

— Міні нікуди йти,—коротко, но твердо відказала Таня.

— Як то нікуди? Світ широкий! А як жилас доси, так чень потрафиш і відтак жити.

— Ні, не потрафю.

— Не потрафиш! Чомуж не потрафиш?

— Що було—минуло, не вернєся. А ти думаєш, що тільки мужчині мож закидати стару стежку, а ставати на нову,—а жінчині не мож?

— Але чогож ти ту сидиш? Хіба не знаєш, що за мнов шукают,—що може за хвилю прийдут сюди, возьмут мене?

— А міні що до того? Возьмут тебе, то й мене не лишат.

— Що?—скрикнув зачудований Єжен,—ти моглаб іти зо мною... в тюрму?

— І піду! Інакше й не можу.

— Інакше не можеш? А се чому?

— Бо я люблю тебе.

— Мене?—повторив Єжен. Хібаж ти забула, хто я, що за чоловік? Хіба ти забула, що я...

— Що ти за чоловік, се я знаю, — відказала Таня. А те, що ти зробив, — ні, що з тобою зробилося, — се мене ніщо не обходить. Се діло твоєї совісти і суду. А я ж хіба що ліпше? Хібаж і я не витручена з між людей, не нап'ятована знаком погорди від усіх, що себе вважають чесними, так само... як і ти тепер?.. Тепер ми рівні!..

При останніх словах мимоволі затрясся її голос і слези бризнули з очей.

— О боже, хлипала вона, — що я би дала за те, щоб ми не були рівні!.. Щоб ти стояв так безмірно високо в людськiм поважанню, як високо стоїш в моїй любові!..

Єжен став ні в п'ять ні в дев'ять перед тою простою, но сильною натурою. Йому й на думку не приходило, щоб вона пропаща жінчина, котру веселі «товариші» по виборі взяли с собою на гулятику «для вигоди», — щоб вона могла полюбити, тай ще так страстно полюбити його. Були хвили, коли він почував тиху симпатію до сеї дівчини, мовчазливої, розумної і зовсім не так надоїдливої, як Маня, — але про любов йому й не снилося, — тай впрочім серед тої ненастанної п'яної оргії, якою збігли му останні три неділі, він напевно і не був спосібний до любови. А про стосунок Тані до Жана він не знав нічого; маломовний Жан ніколи не балакав про свої глибокі сердечні тайни. Але як іншим разом Єжен може й не без здоволення почув би був признане любовне з уст жінчини, то тепер воно тільки засмутило его тай, правду кажучи, роздразнило троха. Йому хотілось бути самому, а ту — перешкода. І як позбутися її? — се було одно, про що думав Єжен.

— Але чогож ти хочеш від мене? спитав він.

— Нічого не хочу, лиш при тобі остатися, с тобою все ділити, — була відповідь.

Єжен побачив, що с таким упертим характером годі що вразити без довгої боротьби, — а до того він не мав тепер ні сили ні охоти. Тай що впрочім швидко, як вона останеся з ним? Нехай остаеся. Воно ще не знати, чи швидко приїде поліція по него, а хоть і приїде, ну, то чень найдеша спосіб...

Отсе все передумав він в короткій хвили, а за той час очі его пильно слідили Таніне лице, немов хотіли з лица вичитати, відки нараз в тій жінчині взялось тільки упертої рішучости та горячої наметности, котрих він доси в ній не замічав. Він чув, як мимоволі якась тепла струя звільна виринає і лагодить біль в его нутрі, як оживає чуте, — і се будило в нім досаду. Він напів гнівно сказав: — ну, то лишайся собі, коли хочеш! — і почав ходити по світлиці. Нараз почувися ступання в сінях і Єжен кинувся до дверей, засунув засувку і зашептив заціпку, а відтак став на серед світлиці і почав оглядатися, немов шукаючи, як і чим би в разі небезпечества боронитися. Таня тривожним поглядом слідила всі его рухи, а в кінці кинулась до него і міцно обняла го за шия руками.

— Геню, серце моє, — ридала вона, — що ти задумаєш робити?

— Дай міні спокій, — відповів Єжен, злехка відпихаючи її і чинячись чим раз понурійшим, чим більше внутрішня сила тягла го до Тані, — сиди собі тихо та не перешкадай міні!

— Га, коли я ти перешкадаю, — відказала Таня, — то волю й зовсім гет іти. Не на той я просилася бути с тобою, щоб причинювати тобі ще більше прикрости! Добре, нехай і так буде!

І плачучи, вона почала збиратися до відходу. Єжен стояв мовчачи і дивився на ню. Вкінці не витерпів, підійшов до неї і, взявши її за руки та дивячись їй у очі, сказав:

— Таню, — стій, не відходи ще від мене! Побудь зо мною!

— По що я буду с тобою, коли я тобі завада?

— Ні,—побудь! Сеж—хто знає,—може останній мій вечір! По що кінчити його в смутку та грижи?

— Чому останній, Геню? Чому останній? Схоти лишень, сміло ступи на нову дорогу! Адже в тюрмі не вік сидіти, а відтак...

— Ех, не згадуй о тім,—перебив єї Єжен. Се не для мене бесіда! Для мене нема ніякого «відтак». Лиш тепер ще, останні хвили, я хочу бути щасливим, а що далі буде,—до того міні й діла нема! Чуєш, Таню,—ані слова про будуще! Лиш «тепер» наше,—а більше ми й не знаймо нічого!..

VIII.

Вже було близько півночі. В готелю все поснуло і утишилось. В Єженовій світлиці погасли свічки, тільки на середині одна лампа розливала непевне, меркотяче світло. Єжен і Таня сиділи на софі. Про сон і не думало нікотре, а й бесіда не вязалась між ними,—внутрішнє зрушенє та непевність перемагали все. Єжен тривожним ухом ловив усякий шелест, замираючий дзенькіт фякерських дзвінків, що пробігали сніжними улицями. За кожним наближенєм дзвінка він здригав та блід і аж тоді віддыхав свободнійше, коли дзвінок віддалювався і замирав у нічній темряві.

— Геню,—говорила Таня обіймаючи єго,—роскажи міні, що довело тебе до сего... поганого діла? Я дивлюсь на тебе і віритись міні не хоче, щоб се було можливе. А прецінь... сам ти кажеш!..

Лице Єжена посумніло.

— Що тобі розказувати. Се історія цілого мого житя, цілої моєї нещасної молодости, а споминати єї тепер—бррр! аж мороз проймає!

— Роскажи Геню,—тобі полекшає, побачиш!

— Полекшає,—я знаю,—та тільки не через оповіданє! Ну, та впрочім, нехай і так,—роскажу, що зможу,—швидше час піде, швидше скінчиться!..

— Ей, Геню, Геню,—що се ти говориш? сказала з закидом Таня.

— Ну, вже що говорю, то говорю,—відказав Єжен понуро. Слухай же моєї повісті. Я сирота, не зазнав ні вітця ні матери. Ще, маленьким узяв мая вуйко по смерті родичів до себе, на вихованє. Він був вдовець, бездітний. Рід єго давний, маг'нацький, хоть значно підупав за останніх часів, так що вуйко з усіх давних дібр мав тільки два села. Доки була панщина, він жив у селі і займався господаркою. Звісна річ,—тоді се була не велика штука, бо робучі руки були дармі. Тай ще с тих робучих рук була й друга вигода: на них міг безкарно виливатися весь панський лицарський, войовничий дух,—вони були німим, послушним і страждущим громозводом усіх панських примх, забатів та наметностей. А у мого вуйка за давніх часів усеї тої громовини було багато,—і довгі ще літа опісля слуги наші шептом та с тривожними озирками розказували міні страшні повісті про єго лютість, самоволю та нелюдскість в поступованю с панщизняками. Я дрожав і плакав, слухаючи тих повістей, і моя дитиняча уява сплітала мимоволі стать вуйка з усіми найстрашнішими казочними потворами: вуйко був для мене: вовкулакою і опирем, висаючим кров людську, і залізним вовком, гонячим ненастанно за невинною жертвою своєї лютости.

Єжен зупинився на хвилю, слухаючи голосу дзвінків на улиці, а коли ті втихли, говорив далі.

— Коли знесено панщину—розказували міні слуги,—то вуйко трохи не сказився. Тижнями цілими сидів у своїх покоях, не показуючись на світ, кленучи всіх і вся. Він відтак не міг уже вийти в поле, не міг поглянути на село, на хати без найбільшого обуреня, без проклять. Швидко опісля він продав свої села якомусь Німцеві, купив дім у Львові і перенісся туди жити. Там пройшли й мої молоді літа в тій камінній, понурій кліті, що й доси ми видаєсь страшнішою і понурішою від гробу!..

— Чи любив мене мій вуйко,—сего не знаю. Но як і любив, то тота любов мусіла бути дуже глибоко і недоступно схована в его души, бо я ніколи не міг дослідити ані найменшого її проблеску. Вуйко держав мене в вічній страсі, в вічній погрозі. Строгі его приписи регулювали моє жите так, як накручений годинник. Найменче переступлене тих приписів каралось остро і безглядно. Я в кінці привик—ні в чім не мати своєї волі і у всім покладатися на приписи. А між тим учителі, котрим вуйко повіряв моє образование—все з додатком, щоб образувати мене по щиропольски—тільки й знали діла, що розводили передо мною славну польську минушість, росхвалювали лицарські діла та вдалий характер шляхти, описували буйне, свободне і самовільне жите тої шляхти і через те в моїй придавленій, карловатій душі родили якесь горячкове, хоробливе бажане руху, широкого розмаху та буйного, гулящого житя, котрим блискотіла передомною «славна» давнина. Те, що мене вчено, стояло в різкім противенстві до моєї дійсности і те противенство різало мою душу, мучило мене і до решти ослаблювало та ломало мою волю. Я ріс, мов та трава в пивниці. Рік за роком минав, а я лазив по світі, мов той слизняк, тихо, безслідно, в вічній страсі перед вуйком, котрий остро заборонив міні товаришувати с ким небудь або читати що окрім шкільних книжок та Скарги «*Żywot-iv Świętyh*».

— Га, що се?—скрикнув він нараз,—міні чулося, що дзвінок наближаєсь сюди, а ось нараз він стих!

Єжен замітно дрожав і слухав. Дзвінок мовчав лиш секунду,—швидко він знов заголосив своїм жалібним тоном, що приглушено доносився до світлиці крізь снігову метіль та замерзлі шиби вікон.

— Е, се нічо,—відказала вспокоюючи Таня. Вітер повинув в противний бік і на хвилю не мож було чути дзвінка. Говори далі! Ах, що за страшне, що за сумне жите мусів ти пережити, мій бідний Геню! Та вже певно, що чоловік с таким серцем, як ти, без крайного дотиску не піде на таке діло!

— Що жите,—сказав він.—Хібаж те нужденне вегетоване мож назвати житем?.. Я ріс тай годі. Прийшла пора, коли почала кров будитися, коли душа забажала сильнійше,—а пута оставали все одні. Я зразу почув нудь, пересичене, обриджене до всего. Я почав занедбувати науки і ніякі кари, ніякі грозьби ані лайки не могли мя спонукати до ліпших поступів. Вуйко весь час держав мя над книжками, сам сидів надомною, пантруючи, щоб я й хвилини не тратив на боки; я бубнив раз у раз лекції, але пробубнивши кілька, кільканайцять годин, я все таки не тямив ні однісінького слова. С таякою бідою я скінчив гімназію і вступив на університет. Я вийшов з гімназії такоюж дитиною, як і вступив до неї десять літ назад. А ту нараз я опинився в іншій світі. Тісні рамки вуйкової дисципліни тут уже мусіли пирснути, хоть і як вуйко зразу намагався держати мене в них і далі. Я познакомився з Жаном... Але чуй,—що се за гомін на подвірю?

— Е, се певно прислуга гомонит.

— Прислуга, кажеш?.. Ну, так, певно прислуга,—вговорював сам в себе Єжен, але мимоволі дрожав чим раз дужше. Отже слухай! Я познакомився з Жаном. З давно-шляхецкого дому... богато родичів... вуйко не мав нічо протів того. Але він перший потяг мене на ту спиховатість, по котрій я скотився в пропасть. Естетик... ідеали, красота... (Єжен дрожав чим раз дужше, віддих его ставався неправильний, бесіда уривана)... живі ідеали. Моя довго здержувана жадоба нараз прорвалася, мов ревуча філя прориває греблю... Я кинувся на сліпо в вир. Вуйкові грозьби, лайки і кари,—все те шуміло тепер перед моїми ухами, не лишаючи ніякого сліду, як колись примусові лекції. Далі вуйко почав замикати мене. Я дерся по стінах, кричав, а в кінці почав попадати в конвульсії. Се знов вивело мене на волю. Я пізнався з Симоном, такимже паничем, тільки іншої, практичної вдачі. Той до-

конав мене, довів до... Ах, що се, чуєш? Ідуть, ідуть горі сходами! Се за мною, се по мене!.. скрикнув Єжен.

— Не бійся, Геню,—сказала Таня, хоть і сама поблідла та задрожала всім тілом. Смілости, соколе мій! Що має бути, те й станеся!

— Так, так,—те й станеся, правду кажеш! бубонів Єжен, притискаючись до неї мов дитина і обіймаючи її дрозжачими раменами. Ось вони, вже ту, на коритари... зближаються сюди... Га, стукають!

Вони вірвалися обое. Стук до дверей немов грім затряс усіми їх нервами. Стук повторився.

— Ах, Таню,—двері замкнені,—відомкни, серце!

Таня звільна підійшла до дверей і тремтячими руками почала відсувати засувки та защіпки. Стукане роздалось третій раз, ще голоснійше. Нетерпливі голоси загомоніли за дверми.

— Прощу,—ледви чутно сказала вкінці Таня, отвираючи двері. Товпа поліціанів, с комісарем попереду, ввалила до світлиці, з зачудуванем позираючи на Таню.

— Чи ту пан Єжен Т.?

— Ту,—відповіла Таня.

— Певно десь вийшов?—спитав с сумнівом комісар, не видячи Єжена в світлиці. Чи може спит?

— Що?—скрикнула Таня, обертаючись і бистро озираючи кімнату; страшна догадка, мов блискавка, сарахнула в її голові і в тій хвили с проразливим криком болю вона впала омліла на руки переляканих поліціанів.

Крім неї не було в світлиці нікого, тільки через отворене вікно садив вітер клубами холоду та широкими пластами снігу.

Березів, Серпень 1880.

31.526

$\phi \frac{I}{H-120}$